

Pohjoisen keinot piti

■ **Arktisille alueille asettuneet ihmiset ovat joutuneet selviytymään karuissa oloissa kekseliäisyyden ja perimätiedon varassa. Ankara luonto on tarjonnut uhkien lisäksi myös mahdollisuuksia.**

ARJA-LEENA PAAVOLA

Pohjois-Suomen kalaisat vedet ja laaja turkiseläinkanta ovat houkutelleet ihmisiä asettumaan Lappiin jo tuhansia vuosia sitten. Niukkakasvuinen luonto ja kovat ilmasto-olot ovat kuitenkin ajoittain merkinneet todellista selviytymistaistelua.

Elinmahdollisuudet on saatu riittämään harjoittamalla useita luontaiselinkeinoja yhtä aikaa. Yhdistelmä-talouden ansiosta myös luonnon resurs-sien kulutus on ollut tasaisempaa.

Saamelaisten asuttamassa Lapissa elämäntapa on ollut aina moderniin aikaan asti liikkuva.

”Poropaimentolaisuudessa kuljettiin porojen tahdissa ja asuttiin kodassa, jota kuljettiin mukana”, kertoo tutkija **Panu Itonen** Lapin yliopiston Arktisestä keskuksista.

Itonen tutkii elinkeino- ja kotitarvetoiminnan yhteyttä luontoon erityisesti Inarin koltta-alueella.

”Koltta-saamelaisilla oli tapana viettää talvikausi yhteisessä talvikylässä, kun taas kesällä perheet levittäytyivät laajemmille alueille. Tämä on ollut yleinen käytäntö myös Pohjois-Amerikan arktisten alkuperäiskansojen parissa.”

Petsamon seutua asuttaneet koltta-saamelaiset olivat puolipaimentolaisia, jotka viettivät kesä- ja syyskauden perhealueilla pienten järvien rannoilla. Pysyvälouhteisena asumuksena heillä oli hirsitalo tai kammi eli kota, jonka katteena käytettiin turvetta.

Koska polttopuita tehtiin paljon, oli hyvä vaihtaa silloin tällöin paikkaa ja antaa metsälle tilaisuus kasvaa takaisin. Myös kokonaisia talvikyliä on voitu siirtää, mikä on antanut koko ympäristölle mahdollisuuden uusiutua.

Luonnosta saamelaiset hyödynsivät kaiken mahdollisen.

”Sama toki pätee myös suomalaisiin,

joita alueelle muutti.”

Väkeä vaelsi Lappiin, kun elinolot etelämpänä heikentyivät. Ihmisiä ajoivat pohjoiseen esimerkiksi 1690-luvun kato- ja nälkävuodet. ”Suurina kuolonvuosina” tunnettu ajanjakso johtui ilmaston tilapäisestä kylmenemisestä.

Ruotsin vallan aikaan Lappiin muuttamista tuettiin myös verohelpotuksin. Pohjoiseen siirtyneet suomalaiset omaksuivat saamelaisilta näiden elinkeinoja, mutta lisäksi he harjoittivat usein myös maanviljelyä, jos olosuhteet sen sallivat.

”Suomalaisia päätyi muun muassa Barentsinmeren rannalle, missä kalastus auttoi heitä selviytymään”, Itonen kertoo.

Ravinteet haettiin monista lähteistä

Erityisesti kevättalvi on ollut pohjolas-sa rankka vuodenaika. Metsästäminen on vaikeaa, kun hanki ei enää kannaa. Heikkojen jäiden aikaan kalastaminenkaan ei onnistunut.

Möyhemmin keväällä tervetullutta lisäruokaa tarjosivat linnunmunat. Rannoille munivien lокkien ja sorsalintujen ja puunkoloissa pesivien telkkien munat olivat otollista saalista.

”Keräily on tukenut pyyntiä ja tuonut arvokasta ravintolisää.”

Kasvien osuus pohjoisen ihmisen ruokavaliossa on ollut melko pieni, sillä tuntuilla kasvillisuus on niukkaa. Poikkeuksen muodostaa Enontekiön Kilpisjärven seutu, jossa lajeja on enemmän ja runsaammin, kiitos kalkkipitoisen kallioperän.

Lapin lisäksi muuallakin Suomessa kärsittiin kevättalvisin keripukista, joka on seurausta C-vitamiinin puutoksesta. Näin oli varsinkin ennen 1700-luvun jälkipuoliskoa, jolloin meil-

läkin alettiin viljellä vitamiinipitoista perunaa.

Jonkin verran C-vitamiinia saatiin lihasta ja erityisesti sisäelimestä, kuten hylkeenmaksasta. Niiden sisältämä vitamiini on hyödynnettävissä, kunhan ne nautitaan kypsentämättöminä.

Suomen Lappiin vuonna 1799 tutkimusmatkan tehnyt italialainen **Giuseppe Acerbi** havaitsi, että saamelaiset tarttuivat aina tilaisuuteen kerätä luonnosta väinönputkea (*Angelica archangelica*), jonka lehdet he söivät salaatin tapaan.

Kasvissa on C-vitamiinin lisäksi kivennäis- ja hivenaineita. Varsinkin keväisten lehtien uskottiin vahvistavan heikkokuntoisia. Saamelaiset ovat käyttäneet väinönputkea myös lääkkeenä muun muassa keuhkoputkentulehdukseen, kuumeeseen ja suolistovaikeuksiin.

Turvautuminen perinnetietoon ja kansanparantajiin oli monelle ainoa keino, sillä vielä vuonna 1900 lääkäreitä toimi Pohjois-Suomessa vain Kemissä, Torniossa, Rovaniemellä ja Kittilässä. Tietttömiä taipaleiden takaa matka heidän luokseen oli lähes mahdoton.

Sopan sakeuttajaksi pettua

Männyn nilakerroksesta saatavaa pettua on pidetty pelkkänä hätäravintona, mutta se on kuulunut pohjoisten alueiden ruokavalioon myös normaaliai-koina.

”Saamelaiset ovat käyttäneet pettua esimerkiksi liha- ja kalakeiton sakeuttajana ja vellin höysteenä”, Itonen kertoo.

Hätäruokana pettu ei ole huono vaihtoehto, sillä se sisältää ravintokuitujen lisäksi rautaa, mangaania ja sinkkiä sekä B1-, B2- ja C-vitamiinia.

▶▶▶

vät ihmisen hengissä

Adobe Stock

Saamelaisten pääelinkeino ja kulttuurin ydin on poronhoito. Pohjolassa leipä on ollut tiukassa niin ihmisillä kuin eläimilläkin. Porojen ruuanhankintaa uhkaa nyt ilmastonmuutos, jonka oikkujen myötä maa peittyy usein jääkerrokseen. Sen läpi on hankala kaivautua.

Joonas Ketola perkaa kalaa Enontekiöllä. Kalastus on ollut keskeisessä asemassa saamelaisessa kulttuurissa. Ihmisten selviytymisstrategioita pohjoisen äärioloissa esittelee näyttelyssään saamelaismuseo Siida.

Kuvat: Saamelaismuseo Siida

Kammi eli turpeella katettu kota, jollaisia pohjoisessa käytettiin vielä 1950-luvulla. Asumustyyppin juuret johtavat kivikaudelle asti.

Perunannostoa Inarissa. Lapissa harjoitettiin myös pienimuotoista maanviljelyä, kun olosuhteet sen sallivat.

”Nälkävuosien kokemuksista kuitenkin tiedetään, että elimistö ei kestä pottua suurina pitoisuuksina ja pitkäaikaisesti käytettynä. Se on rankka aine suolistolle ja saa vatsan ja jalat turpoamaan.”

Myös petun kerääminen ja prosessointi on hyvin vaivalloista käsityötä. Siihen on siis turvauduttu enimmäkseen pakon edessä. Mieluummin olisi syöty ruista, jos sitä vain olisi ollut riittävästi saatavilla.

Ruisjauhoja ja myös ohrajauhoja saamelaiset hankkivat vaihtokaupalla, kuten monia muitakin tarvitsemiaan tuotteita viinaa myöten.

Etelässä taas himoittiin Lapin turkiksia. Haluttua oli myös euroopanmajavan korkealaatuinen, vettähylykivä nahka.

Ruokavarmuuden kannalta uhkana on ollut pohjoinen kylmyys. Toisaalta se oli myös etu, jonka ansiosta elintarvikkeita kyettiin säilömään.

Esimerkiksi hilla, mustikka ja puolukka ovat aina olleet tärkeitä ja arvostettuja ravinnonlähteitä. Lapissa kesän marjasato on voitu keittää ja upottaa kylmään lähteeseen odottamaan myöhempiä käyttöä.

Aiemmin on kerätty paljon myös kaarnikkaa eli variksenmarjaa. Syyskuussa kypsävien kaarnikoiden aikaan on ollut jo viileää, joten niiden säilöminen on onnistunut ulkotiloissa. Marjat saatettiin vaikkapa survoa poronmaitoon tai heraan, ja seoksen annettiin jäätyä.

Kansanperinnettä koonnut opettaja ja kirjailija **Samuli Paulaharju** (1875–1944) kertoo kolttasaamelaisia käsittelevässä teoksessaan, kuinka talven varalle kerättyjä kaarnikoita lisättiin jäisinä keiton sekaan. Marjojen päälle saatettiin myös kaataa kuumaa poronrasvaa.

Samalla tavalla on voitu säilöä kalaa.

”Kesäpaikassa kalastettu saalis suolattiin ja laitettiin talteen kylmään veteen pienissä puutyynyreissä. Talvikylistä niitä oli kätevä lähteä hakemaan porolla hankea pitkin”, Panu Itkonen kuvailee.

”Näin on toimittu vielä lähellä meidän aikaamme.”

Asiakirjoista tiedetään, että 1600-luvulla kolttasaamelaiset maksoivat osan Venäjän keräämistä veroista kuivatun kalan muodossa.

”Myös kalojen kuivaaminen on edelleen käytössä oleva säilöntämenetelmä.”

Tunturiunikko (*Papaver radicum*) sinnittelee nimensä mukaisesti tunturien rinteissä. Laji kuuluu maailman pohjoisimpiin.

Pekka Niittynen

Väinönputki vähenee, kaarnikka kukoistaa

Juuri nyt saamelaiset ovat aivan uudenlaisen uhan edessä. Jos ilmastonmuutos etenee pahimpien skenaarioiden mukaan, moni asia muuttuu. Esimerkiksi osa arktisen alueen kasvilajeista on vaarassa hävitä.

Ääripohjola lämpenee kaksi, jopa kolme kertaa nopeammin kuin maapallo keskimäärin. Lämpeneminen etenee kuitenkin eri vuodenaikoina eri tahtia. Eniten ovat lämmenneet talvet, jotka ovat pohjoisille lajeille merkittävä tekijä.

”Lumipeite suojaa arktisia eliöitä suurimman osan vuodesta. Se eristää talvehtivat kasvit ja jäkälät ja luo niille vakaat talviolot”, kertoo tutkija **Pekka Niittynen** Helsingin yliopistosta.

Syksyllä 2020 tohtoriksi väitellyt Niittynen käsitteli tutkimuksessaan lumipeitteen vähenemisen vaikutusta arktiseen kasvillisuuteen.

Kasvien kohdalla ilmastonmuutoksen aiheuttama riski kohdistuu etenkin myöhään sulavien lumenviipymien lajeihin. Uhattuna on muun muassa jääleinikki, yksi maailman pohjoisimmista kukkakasveista.

Eri alueiden kasvit ovat oppineet selviytymään eri keinoin.

”Pohjoisen kylmiin olosuhteisiin sopeutuneiden lajien vahvuutena on se, että ne kestävät ankaran ympäristön aiheuttamaa stressiä”, Niittynen kertoo.

Eteläisten kasvien vahvuudet taas ovat usein tehokkaassa ympäristön hyödyntämisessä.

”Pohjoiset lajit eivät oikein pärjää kilpailussa eteläisten kanssa. Mikäli eteläiset lajit runsastuvat tuntureilla ja Pohjois-Suomessa, saattaa esimerkiksi perinteisesti merkittävä väinönputki vähetä.”

Variksenmarja taas on esimerkki lajista, joka on sopeutunut hyvin erilaisiin kasvuolosuhteisiin. Niittynen mukaan se näyttää viime vuosina jopa runsastuneen monilla pohjoisilla alueilla.

Ilmaston lämpenemiseen varaudutaan jo

Ilmastonmuutoksella on iso vaikutus myös poronhoitoon.

Lämpimät jaksot keskellä talvea sulattavat lunta. Kun sää jälleen kylmenee, maan pinnalle muodostuu jäätä.

Porot kaivavat normaalisti ravinton-

sa maasta paksunkin lumen läpi, mutta jääkerros estää kaivamisen. Siperiassa on jo koettu ravinnon puutteen seurauksena laajoja porotuhoja.

Kalastusta taas uhkaa vesien lämpeneminen. Lohi lisääntyy huonosti, jos vesi on sille liian lämmintä.

”Osittain tästä syystä Tenojoella on vähennetty kalastusmääriä peräti 30 prosenttia”, Panu Itkonen kertoo.

Saamelaiset ovat jo huomanneet talvien hieman lyhentyneen. Niistä on tullut myös aiempaa leudompia. Muuttuvaan tilanteeseen on sopeuduttu, ja tarvittaessa ongelmiin reagoidaan nopeasti esimerkiksi antamalla poroille lisäruokaa.

Itkosen mukaan kestäväntä olisi kiinnittää huomio yksittäisten lajien sijasta kokonaisuuteen. Saamelaiskulttuurille on tärkeää luonnonvarojen saatavuus.

”On mahdollista, että luonnonvarojen käyttöä tullaan säätelemään laajemmin ja pyritään sitä kautta suojelemaan saamelaista kulttuuria. Kulttuurin jatkuvuutta tukevat poronhoito, kalastus, metsästyks ja marjastaminen myös tulevaisuudessa.” □

Kirjoittaja on vapaa toimittaja.